

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО

УКРАЇНСЬКА МОВА

(ЗА ПРАВОЗНАВЧИМ СПРЯМУВАННЯМ)

Навчальний посібник

Харків
«Право»
2019

УДК 811.161.2:340.113(075)

У45

*Рекомендовано до видання редакційно-видавничою радою
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
(протокол № 7 від 16 липня 2014 р.)*

Колектив авторів:

*В. М. Пивоваров, канд. філол. наук; О. А. Лисенко, канд. філол. наук;
Л. М. Сідак, канд. філософ. наук; О. А. Шумейко, канд. філол. наук;
О. М. Єрахторіна, канд. філософ. наук; Н. В. Кулинич, канд. філол. наук;
О. В. Прудникова, канд. філософ. наук*

Рецензенти:

*В. П. Симонок, д-р філол. наук, проф. (Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого);
Л. Г. Савченко, канд. філол. наук (Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна);
Т. М. Берест, канд. філол. наук (Харк. гуманіт. ун-т «Нар. укр. акад.»)*

Українська мова (за правознавчим спрямуванням) : навч. посіб. /
У45 В. М. Пивоваров, О. А. Лисенко, Л. М. Сідак та ін. – Харків : Право, 2019. –
328 с.

ISBN 978-966-937-480-6

Навчальний посібник містить відомості про мовні норми, їх різновиди та правильність застосування в професійній діяльності правника. Охарактеризовано стилі мови, зокрема офіційно-діловий, викладено особливості усного та писемного мовлення, наведено класифікацію документів та вимоги до їх укладання. Система вправ і завдань на володіння писемним мовленням, додатки покликані сприяти закріпленню знань із мови, підвищенню загальної мовної культури не лише юриста, а всіх тих, хто не байдужий до рідного слова, дбає про його чистоту та правильність.

Для студентів юридичних спеціальностей, широкого загалу мовців, тих, хто володіє українською мовою, але хоче знати більше.

УДК 811.161.2:340.113(075)

© Пивоваров В. М., Лисенко О. А.,
Сідак Л. М. та ін., 2019

© Видавництво «Право», 2019

ISBN 978-966-937-480-6

==== Передмова

Спілкування в державному, політичному, суспільному, господарському житті, ділових відносинах між організаціями, установами, в органах управління, прокуратури, юстиції має здійснюватися державною мовою з високим рівнем культури професійного мовлення. Зміст навчального посібника «Українська мова (за правознавчим спрямуванням)» становить комплекс норм сучасної української літературної мови — правил, своєрідних мовних законів, юридичної лексики, фахової термінології, опанування яких наближає мовця до володіння правильним усним та писемним мовленням як важливими складниками професійної діяльності правника.

Навчальний посібник покликаний поглибити знання з української мови, сприяти осмисленому опрацюванню наукової, спеціальної літератури (словників, довідників, інших джерел), закріпленню вмінь грамотного складання ділових паперів і фахових документів із дотриманням усіх вимог.

Вивчення теоретичних питань та виконання практичних завдань дасть змогу вдосконалити вміння та навички з вироблення культури фахового мовлення; використання правил мовного етикету під час ділового спілкування; дотримання вимовних та акцентуаційних норм в усному мовленні; застосування орфографічних, пунктуаційних норм у писемному мовленні; свідомого використання фахової лексики в усному та писемному мовленні; розуміння сутності термінологічної лексики права; розрізнення паронімів, синонімів, омонімів; використання фразеологічних сполук у юридичних текстах; користування різними довідковими джерелами, словниками, зокрема юридичного спрямування; застосування словотвірних, морфологічних, синтаксичних норм як в усному, так і писемному професійному мовленні; складання окремих видів юридичних текстів, правильного оформлення; доцільного відбору й доречного використання мовних засобів відповідно до поставленого завдання; здійснення контролю за власним мовленням та ін.

1. ОСНОВНІ ЗАСАДИ МОВИ --- --- ПРАВознавчого СПРЯМУВАННЯ

--- --- 1.1. Українська мова як основоположний засіб спілкування юриста

Правильне володіння мовою, зокрема прийомами юридичної мови, — невід’ємна складова фахової компетенції, гарантія успіху в професії, а також показник загальної культури особистості. Мова — головний інструмент, за допомогою якого здійснюється робота правника, причому всі її аспекти: законотворча, правозастосовна, правохоронна тощо. Професійна діяльність юриста взагалі неможлива без володіння законами мови й мовлення, адже йому доводиться виступати публічно (у ролі слідчого, експерта, доповідача, прокурора, судді, адвоката), укладати безліч документів, правильно говорити, вести діалог, дискутувати, налагоджувати ділові стосунки.

Мова — це першоелемент права. За допомогою мови складаються правові норми, створюються закони. Мова правника підпорядкована не тільки загальноприйнятим лексико-граматичним правилам, а й вимогам законодавчої техніки, потребам і специфіці юриспруденції.

Від знання мови, багатства словникового запасу, рівня культури мовлення значною мірою залежить професійна майстерність мовця, визнання його як спеціаліста.

--- --- 1.2. Поняття про сучасну українську літературну мову

Передусім слід розрізнити й визначити такі поняття, як *національна мова*, *літературна мова*, *мова правознавчого спрямування*, *ділова мова* тощо.

Поняття «національна мова» охоплює загальнонародну мову — як літературну, так і діалекти, професійні слова і соціальний жаргон, а також суто розмовну лексику, тобто все, що належить до мовного спілкування народу.

Отже, *національна мова* — це сукупність усіх слів, граматичних форм та особливостей вимови людей, які спілкуються цією мовою. Українська мова в її сучасному стані — це складне взаємопов'язане, взаємозалежне, постійно змінюване (в історичному часі) явище, яке об'єднує літературну мову, територіальні та професійні діалекти, просторіччя, соціальні жаргони та суржик.

Вищою, зразковою формою існування української національної мови є літературна мова.

Літературна мова — це унормована форма загальнонародної мови, для якої характерні багатофункціональність, стандартність, уніфікованість, загальнообов'язковість, стилістична розгалуженість, наявність усної та писемної форми вираження. Літературна мова охоплює багатий і різноманітний словниковий склад, розвинену систему форми слів, типів словосполучень та речень, усталеність у наголошуванні слів, способах їх творення.

Функціональне призначення літературної мови у житті української нації полягає в обслуговуванні всіх сфер діяльності суспільства. Вона є мовою державного функціонування в Україні, спілкування людей у матеріально-виробничій, культурній сферах, засобом вираження національної культури, національної самосвідомості українців, використовується у правотворчій, правозастосовній і правоохоронній діяльності.

Мова правознавчого спрямування, якою здійснюється діяльність державних установ і громадських організацій, пишуться закони та інші акти державної влади, провадиться діловодство, є галузевим різновидом літературної мови.

===== 1.3. Функції мови в суспільстві

Жодне суспільство, на якому б рівні розвитку воно не перебувало, не може існувати без мови. Це стосується всіх народів, усіх шарів і прошарків суспільства, кожної людини. Обслуговуючи потреби суспільства, мова, як явище суспільне, виконує низку функцій.

Комунікативна — функція спілкування. Сутність її полягає у тому, що мова використовується для інформаційного зв'язку між членами суспільства. Ця функція є життєво необхідною як для су-

спільства, так і для самої мови: мова, якою не спілкуються, стає мертвою; народ, який втрачає свою мову, зникає. Комунікативна функція є найважливішою функцією мови, котрій підпорядковуються всі інші функції.

Номінативна — функція називання. Усе пізнане людиною (предмети, явища, властивості, процеси, закономірності та поняття про них) здобуває назву, під якою існує у житті і свідомості мовців. Назва вирізняє певний предмет із безлічі інших. Завдяки цій функції мову можна розглядати як окрему своєрідну картину світу, що відображає національне світобачення і світовідчуття. Мовці намагаються творити назви своєю мовою в усіх сферах спілкування. У разі відсутності власних найменувань, вони вдаються до запозичень з інших мов, перекладаючи, калькуючи або в незміненому вигляді засвоюючи чужі назви. Немає у світі мов, які б не запозичували назви з інших мов. Але якщо запозичень занадто багато, виникає загроза втратити самобутність своєї мови. Тому варто максимально користуватися наявними назвами або творити нові з матеріалу власної мови, а до запозичень вдаватися лише у разі потреби.

Експресивна, або виражальна, функція полягає в тому, що мова є універсальним засобом вираження внутрішнього світу. Вона дає можливість перетворити внутрішнє, суб'єктивне в зовнішнє, об'єктивне, доступне для сприйняття.

Ідентифікаційна функція. Мова є засобом спілкування лише для тих, хто її знає. В іншому разі вона є засобом роз'єднання і відокремлення своїх від чужих. Тільки для носіїв мова є засобом ідентифікації, ототожнення у межах певної спільноти. Цю функцію можна назвати **об'єднувальною**.

Гносеологічна функція, або пізнавальна, дає змогу завдяки мові пізнавати навколишній світ. Людина, на відміну від тварини, користується не тільки індивідуальним досвідом, а й усім тим, чого досягли її попередники та сучасники, тобто суспільним досвідом. Людина ніколи не починає пізнавати світ «з нуля». Досвід суспільства закодовано і зафіксовано у мові, в її словнику, у текстах. Пізнаючи мову, людина пізнає світ, причому світ у баченні саме цієї мовної спільноти. Гносеологічна функція мови полягає не тільки у накопиченні досвіду суспільства. Мова є засобом мислення, формою існування думки.

Мислетворча, або когнітивна, функція полягає в тому, що мова є засобом формування думки. Людина мислить, оперуючи поняттями, які позначені словами і які не могли б без слів існувати. Крім того, у процесі мислення ці поняття зіставляються, заперечуються, протиставляються тощо, для чого у мові існують спеціальні засоби. Отже, мислити — означає оперувати поняттями у мовній формі, мовному вираженні.

Естетична функція. Мова є знаряддям і водночас матеріалом створення культурних цінностей. Вона — першоелемент культури. Фольклор, художня література, театр, пісня — усе це дає підстави стверджувати, що мова водночас і наріжний камінь, з якого вибудовується храм культури, і зведений величний храм. Якщо у живому мовленні мова передусім виконує функцію спілкування, то у творі художньому головне її призначення — це образотворення. Саме через художні образи мистецького твору відбувається акт спілкування автора з читачем, слухачем.

Українській мові притаманна евфонічність (милозвучність), яка досягається уникненням збігу приголосних, важких для вимови, а також збігу декількох голосних. Задля чого чергуються як прийменники *у, в*, так і префікси *у-, в-*; сполучники *і / ї*; прийменники *з / із* / *зі* тощо.

Естетичні властивості мови також досягаються досконалою організацією мовного матеріалу під час мовлення, зокрема ораторського та поетичного.

Культураносна функція полягає в тому, що мова є універсальним засобом фіксації культурного надбання як усього людства, так і окремого народу, на різних носіях — від біблійних кам'яних скрижалей до комп'ютерних дисків, а головне — на надійнішому з носіїв інформації, яким завжди була і залишається історична та генетична пам'ять. Для глибинного пізнання народу, його культури, ментальності необхідне знання його мови. Через мову людина засвоює духовні цінності, які передаються від покоління до покоління. Чим повніше, активніше функціонує в суспільстві мова, тим більш надійний цей духовний зв'язок поколінь, тим багатша духовність кожного наступного з них. І, навпаки, будь-які мовні утиски руйнують цей зв'язок, збіднюють культуру народу, а тому боротьба за повноправність своєї мови — це

водночас боротьба за рідну культуру. Культуроносна функція мови реалізується й на особистісному рівні. Людина, пізнаючи мову свого народу, прилучається до джерел неповторної духовної нації, з часом стає її носієм і навіть творцем.

Самовиражальна функція. Людина за допомогою мови може висловлювати власні думки, реалізовуватись через творчість, долучаючись до створення національної культури.

==== 1.4. Державна мова та її функції

Мова — найважливіший об'єднувальний суспільство чинник, що дозволяє йому самовизначитися, усвідомити й встановити культурну своєрідність, відмінність від інших. Мова є головним комунікативним інструментом у налагодженні економічних, політичних, правових відносин. Мова є й засобом передання змісту законів держави, здобутків науки, сутності культури. Отже, вона забезпечує культурну спадкоємність і національну своєрідність, формування національної культури.

Кожна розвинута держава має державну мову. Статус державності дає змогу мові здобути офіційне визнання й гарантії її захисту з боку держави. Закріплення мови як державної не лише слугує політичним, загальнонаціональним інтересам, а й встановлює певний взірець, на який має орієнтуватись кожний свідомий громадянин цієї держави, кожний повноцінний учасник національної культури. Людина, котра не знає державної мови, не лише обмежується в соціальному розвитку, а й є духовно неповноцінною, такою, що не усвідомила себе частиною національної культури.

Статус державної мови, як правило, закріплюється за мовою більшості населення. Українська мова як мова більшості населення була визнана державною, що проголошено у ст. 10 Конституції України: *«Державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя та на всій території України»*. Проте тривалий час українська мова не мала державного статусу, усіяко заборонялася, витіснялася з офіційної, наукової, мистецької сфер. Часто її осередки обмежувалися побутовим рівнем, фольклором. Витіснення зі сфери державного

життя передусім позначилося на тому, що й до цього часу залишаються росіянізми в діловій лексиці, зокрема термінології, наприклад, *головуючий, пред'явлення обвинувачення, передача, довіреність, об'ява* й та ін.

Отже, державна мова — це мова корінного населення, яка закріплена на законодавчому рівні й уживання якої є обов'язковим в органах державного управління, громадських організаціях, на підприємствах, у державних установах, закладах освіти, науки, культури, у сферах зв'язку та інформатики.

Слід зазначити, що є країни, де законодавством закріплено кілька державних мов (наприклад, у Канаді — англійська і французька; у Швейцарії — німецька, французька, італійська і ретороманська та ін.), що зумовлено територіально-етнічними особливостями цих держав.

Поняття «державна мова» характеризують такі ознаки:

1) це засіб спілкування, за допомогою якого відбувається словесний обмін інформацією, досвідом, уміннями, навичками та результатами діяльності;

2) закріпленість у законодавстві;

3) обов'язковість для публічної сфери, у використанні працівниками державних органів та органів місцевого самоврядування.

Хоча державна мова і є обов'язковою для вживання у професійному мовленні працівників публічної сфери, однак наразі таке твердження є декларативним, адже:

– по-перше, коло осіб, які повинні обов'язково володіти державною мовою, законодавством звужено: Президент України (ст. 103 Конституції України); професійні судді (ст. 127 Конституції України); судді Конституційного Суду України (ст. 148 Конституції України); члени Вищої ради юстиції (ст. 6 Закону України «Про Вищу раду юстиції»); Уповноважений Верховної Ради з прав людини (ст. 5 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини»);

– по-друге, відсутній механізм перевірки володіння державною мовою;

– по-третє, санкцій за недодержання державної мови під час виконання службових обов'язків в українському законодавстві не передбачено.

Як зазначено у ч. 2 ст. 10 Конституції України, держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України.

За Конституцією України, *державна мова* — це мова, за якою закріплено правовий статус обов'язкового засобу спілкування у публічних сферах суспільного життя, яка виконує функції не лише у внутрішній організації держави, а й у міжнародних відносинах. Іноді замість терміна «державна мова» вживають термін «офіційна мова».

Державна мова виконує в суспільстві низку надзвичайно важливих функцій, зокрема:

а) *державного управління (регулятивну)* — за допомогою мови встановлюються правові норми, які регулюють суспільне життя, упорядковують соціальні відносини, стосунки між людьми у державі;

б) *міжнаціонального спілкування* — дає змогу представникам певної нації спілкуватися між собою;

в) *загального інформаційного еквівалента (відповідника)* — мовці домовляються про однакові найменування певних явищ і понять, про те, які значення вони вкладають в певні терміни;

г) *державного суверенітету* — наявність державної мови забезпечує національну своєрідність, що є фундаментом держави;

д) *інтеграційну (об'єднання народу країни)* — об'єднує людей за мовною ознакою, створює в них відчуття групової ідентичності, національної спільності;

е) *організаційну* — виступає засобом мобілізації зусиль, адекватного передавання волі від одних структур суспільства до інших;

є) *інформаційну* — забезпечує здатність підтримувати і відтворювати високу інтенсивність внутрішніх зв'язків, передавати інформацію в межах суспільства;

ж) *суспільно-виховну* — через мову утверджуються певні моральні цінності у суспільстві. Мова є засобом передання культурних цінностей і традицій, оволодіння мовою прилучає до них, виховує людину.

Держава забезпечує можливості для вивчення державної мови у дошкільних установах, загальноосвітніх школах, середніх спеціальних та вищих закладах освіти. Закон передбачає право громадян на

вільний вибір мови навчання і спілкування. В Україні вживають заходів щодо розвитку української мови та мов інших національностей, які проживають на території країни.

==== 1.5. Законодавчі акти про мову

Нормативно-правовою основою утвердження української мови як державної в Україні став *Закон про мови в Українській РСР* (далі — Закон про мови), який було ухвалено 28 жовтня 1989 р. і уведено в дію з 1 січня 1990 р. Саме Закон про мови став одним із перших кроків на шляху становлення державного суверенітету України. Проголошення України незалежною державою зумовило повернення національної мови у структуру офіційного та неофіційного спілкування. За цим Законом (ст. 3) Україна створює необхідні умови для розвитку і використання мов інших національностей при офіційному статусі української мови.

Так, згідно із Законом про мови службові особи державних органів, установ та організацій повинні володіти українською мовою. Разом із тим ст. 3 передбачає можливість у роботі державних, партійних, громадських органів, підприємств, установ і організацій, розташованих у місцях проживання більшості громадян інших національностей, послуговуватися нарівні з українською і їхніми національними мовами. У разі, коли громадяни іншої національності, які становлять більшість населення зазначених адміністративно-територіальних одиниць, населених пунктів, не володіють у належному обсязі національною мовою або коли у межах цих адміністративно-територіальних одиниць, населених пунктів компактно проживає кілька національностей, жодна з яких не становить більшості населення цієї місцевості, у роботі названих органів і організацій може використовуватись українська мова або мова, прийнята для всього населення. Офіційне тлумачення зазначених положень Закону про мови дається у ст. 3 Декларації прав національностей України. У ній зазначається: *«У регіонах, де проживає компактно кілька національних груп, нарівні з державною українською мовою може функціонувати мова, прийнята для всього населення даної місцевості»*.

Відповідно до ст. 4 зазначеного Закону мовами міжнародного спілкування визнані українська, російська та інші мови. Вважаємо, що під іншими можна розуміти будь-які поширені у світі іноземні мови. Серед них можна вирізнити офіційні мови ООН (*англійську, французьку, іспанську, китайську, арабську, російську*) та робочі мови ООН (*англійську, французьку та російську*). Оскільки Україна є членом не лише такої міжнародної організації, як ООН, а й інших всесвітніх та регіональних організацій, то держава має сприяти вивченню громадянами України й інших мов міжнародного спілкування.

28 червня 1996 р. було прийнято Основний Закон — *Конституцію України*, за яким статус державної мови надано українській мові.

Положення про українську мову як державну міститься у розділі I «Загальні засади» Конституції України, який закріплює основи конституційного ладу в Україні. Поняття державної мови є складовою ширшого за змістом та обсягом конституційного поняття «конституційний лад». Іншою його складовою є, зокрема, поняття державних символів. Право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові.

Важливим кроком на шляху утвердження української мови як державної стала ст. 10 Конституції України. Важливість цієї статті полягає у тому, що вона дає суспільству (організаціям, установам, громадським товариствам тощо) чітку орієнтацію щодо розв'язання мовних проблем та напряму мовного розвитку. У цій статті розкривається зміст терміна «державна мова», всебічний розвиток і функціонування якої в усіх сферах суспільного життя і на всій території України забезпечується державою. Крім того, у статтях 103, 127, 148 Конституції України зазначається, що володіння державною мовою є однією з обов'язкових умов для того, щоб обіймати відповідні посади.

Стаття 10 унормовує використання в Україні російської мови та мов національних меншин і визначає співвідношення у зобов'язаннях держави щодо забезпечення функціонування української мови як державної та російської і мов інших національних меншин, а також виділяє російську мову як мову найчисленнішої національної меншини.